

VERBIJSTERING, VEELHEID, VERSCHIL

Bart Vandenabeele

VERBIJSTERING, VEELHEID, VERSCHIL

Fundamentele inzichten
van actuele filosofen

P E L C K M A N S

voor Veerle, Sarah en Eline

Things fall apart; the centre cannot hold
W.B. Yeats, 'The Second Coming'

Uns überfüllts. Wir ordnens. Es zerfällt.
Wir ordnens wieder und zerfallen selbst.
R.M. Rilke, 'Duineser Elegien, VIII'

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding	15
1. 'Waarom?': over het begin en beginsel van de wijsbegeerte	15
2. Moderne wijsbegeerte: een korte terreinverkenning	29
3. Hedendaags denken: verbijstering, veelheid, verschil (van Nietzsche tot Lyotard)	36
1. Veelvuldigheid, immoralisme en het beamen van het leven	49
Inleiding	49
Leven en werk	52
Nietzsches verzet tegen het monisme	55
Nietzsches immoralisme en het esthetisch leven	57
2. Betekenissen, taalspelen en levensvormen	77
Inleiding	77
<i>Tractatus Logico-Philosophicus</i> versus <i>Filosofische onderzoekingen</i>	79
De invloed van Frege op Wittgensteins <i>Tractatus</i>	81
Wittgensteins kritiek op de afbeeldingstheorie	88
Betekenis en gebruik: de taal van de bouwvakkers	91
Taalspel en levensvorm	94
Wittgensteins esthetica	99

3. Zijn, zijnden en er-zijn: de ontmanteling van de metafysica	105
Inleiding	105
Heideggers inspiratiebron:	
Edmund Husserl en de fenomenologie	109
Heideggers analyse van het 'er-zijn' (<i>Dasein</i>)	113
Heidegger en Gadamers hermeneutiek	123
Heideggers <i>Destruktion</i> van de feitelijke ontologie	
en Derrida's <i>déconstruction</i>	128
Heidegger en Levinas	132
4. Mensen in het meervoud: oordelen, handelen en vergeven	143
Inleiding	143
Maken en handelen	148
Het fascisme en de maakbaarheid van de samenleving	153
De nataliteit en de vergiffenis	155
Oordelen in solidariteit: Arendt en Kant	161
5. Het onmenselijke, het sublieme en de kunst	167
Inleiding	167
Het postmoderne en het einde van de grote verhalen	173
Het onmenselijke	177
Het schone, het sublieme, de 'anima minima' en de kunst	181
Noten	197
Personenregister	203

Voorwoord

Vanuit de overtuiging dat het waardevol is om aandacht te schenken aan de onherleidbare menigvuldigheid van de werkelijkheid is dit boek geschreven. Het is vanuit die overtuiging dat fundamentele problemen in de hedendaagse filosofie ter sprake kunnen worden gebracht. Wat op het eerste gezicht louter een overzicht van fundamentele inzichten van vijf filosofen lijkt, kan dan niet alleen worden gelezen als een confrontatie met filosofische problemen die sinds Nietzsche en Wittgenstein het denken beheersen, maar ook als een kritiek op het verarmende, 'totalitaire' eenheidsdenken, dat de fascinerende veelvuldigheid herleidt tot één homogeen geheel of één verklaringsprincipe. Dat een dergelijke kritiek geen puur abstracte en vrijblijvende zaak is, maar ook een belangrijke morele, politieke en esthetische draagwijdte kent, zal hopelijk blijken uit wat verder in dit boek ter sprake komt.

Dit boek gidst de lezer door het kluwen van diepzinnige en scherpzinnige inzichten van enkele hedendaagse filosofen, die elk op hun manier de verbijsterende veelvuldigheid van het bestaan hebben proberen te duiden. Het is de bedoeling dat mensen zonder filosofische voorkennis het boek zonder al te veel moeite kunnen lezen. Wie grondige kritiek verwacht op de inzichten van de besproken filosofen zal bedrogen uitkomen. Fouten in argumenten opsporen is gemakkelijker, maar vaak ook minder zinvol dan de diepe rijkdom van de inzichten onthullen. De auteur van dit boek heeft ervoor gekozen om de complexiteit van de behandelde problemen te laten zien en belangwekkende inzichten te verhelderen in plaats van op zoek te gaan naar de fouten die de denkers hebben gemaakt. (Dat betekent uiter-

aard niet dat de auteur het altijd eens is met wat de behandelde filosofen beweren.) De keuze van de vijf filosofen is onvermijdelijk een weerspiegeling van de persoonlijke voorkeuren van de auteur, maar is vooral bepaald door hun inspirerende poging om een alternatief te bieden voor het eenheidsdenken dat de filosofie sinds Plato in de ban houdt. De auteur van dit boek deelt met de besproken filosofen de zorg om de veelheid en verscheidenheid van de werkelijkheid te 'redden', door die niet te vlug te willen herleiden tot of 'op te heffen' in één allesomvattend begrip, wezen of principe (bijvoorbeeld mens, natuur, subject, geest, God).

Het vele herleiden tot het ene, de meerstemmigheid tot de eenstemmigheid en het veelzinnige tot het eenzinnige kan weliswaar houvast bieden, maar de filosofische prijs die men ervoor betaalt is aanzienlijk: het kan er namelijk toe leiden dat men de aandacht voor de onpeilbare singulariteit van de zijnden (dingen, mensen, ideeën, gevoelens enzovoort) en voor de polyvalente meervoudigheid van de werkelijkheid laat varen. Nietzsche, Wittgenstein, Heidegger, Arendt en Lyotard hebben geprobeerd om de ont-hutsende veelheid van mensen, gebeurtenissen, processen en dingen te interpreteren, maar zonder die terug te voeren tot één oorspronkelijk of uiteindelijk geheel of tot één hoogste zijnde, dat het begin en het beginsel van alles zou vormen. Het uitstellen van die totaliserende en reducerende denk-beweging is cruciaal en ondermijnt zowel het verlamme om-het-even-wat van de nihilist als de utopische aspiraties van de idealistische filosoof om al wat is 'in gedachten te vatten'.

De invloed van vele mensen zal merkbaar zijn in wat volgt en het is onmogelijk om hun hier allen recht te doen. Mijn dank gaat allereerst uit naar de vele studenten die de voorbije jaren mijn colleges Geschiedenis van de hedendaagse wijsbegeerte, waarop dit boek is gebaseerd, hebben bijgewoond en vele vragen hebben gesteld en opmerkingen hebben gemaakt, die de kwaliteit van dit boek ongetwijfeld hebben verbeterd. Een aanzienlijk deel van dit boek is geschreven in het Karmelietenklooster in Gent en ik wil iedereen daar hartelijk bedanken voor de gastvrijheid, die veel voor mij betekent. Ik dank ook Elisabeth Torfs voor haar uitnodiging om dit boek te schrijven en voor haar geduld, professionele begeleiding

en de vele pertinente opmerkingen bij verschillende hoofdstukken van dit boek. Zonder haar was dit boek er nooit gekomen. Mijn uitgeefster Nancy Derboven wens ik te danken voor haar stimulerende begeleiding bij de verwezenlijking van de derde, herwerkte uitgave van dit boek. De talloze inspirerende gesprekken die ik vele jaren lang voerde met wijlen Samuel IJsseling zijn van onschatbaar belang geweest voor de opzet van dit boek, in het bijzonder voor de hoofdstukken over Nietzsche, Heidegger en Arendt. Herman Parret wens ik van harte te danken om vele jaren geleden zijn aanstekelijke enthousiasme over het werk van Lyotard met mij te delen. Ik dank ook twee referenten, die het hele boekmanuscript hebben beoordeeld en becommentarieerd. Graag dank ik eveneens collega Louis Schreel voor zijn interessante opmerkingen en suggesties. Mijn collega Benjamin Biebuyck ben ik erkentelijk voor zijn grondige en bijzonder waardevolle commentaar bij het hoofdstuk over Nietzsche. Lieven Decock dank ik van harte voor zijn opmerkingen en suggesties bij het hoofdstuk over Wittgenstein, maar vooral voor het privilege dat ik geniet om sinds ettelijke jaren met hem op een vriendschappelijke wijze te kunnen discussiëren over onderwerpen die in dit boek aan bod komen – en over zoveel meer. Ik draag dit boek op aan hen die de duistere sluier die over de dingen hangt, oplichten: Veerle Rotsaert, mijn echtgenote, en onze kinderen Sarah en Eline.

Gent/Venetië, 2025

Inleiding

1. 'Waarom?': over het begin en beginsel van de wijsbegeerte

*Neque concipere aut edere partum mens potest,
nisi ingenti flumine literarum inundata.*

*(De geest kan geen vrucht dragen of afwerpen
als hij niet baadt in een machtige stroom van grote werken.)*

Petronius (27-65 n.C.)

Verwondering en verbijstering, eenheid en veelheid

In zijn *Kritiek van het oordeelsvermogen* (1790) definieert de filosoof Immanuel Kant de verwondering als het 'affect bij de voorstelling van iets nieuws dat de verwachting overtreft' (5:272). Wanneer wij ons over iets of iemand verwonderen, dan worden onze verwachtingen overtroffen, maar dan wenkt ook de mogelijkheid om ons over onze verbazing heen te zetten en door goede vragen te stellen antwoorden te vinden die ons minstens tijdelijk verzoenen met de werkelijkheid. Verwondering hangt samen met een vorm van erkentelijkheid tegenover een mysterieuze werkelijkheid, die ons betovert en in de ban houdt en die waarom-vragen in ons oproept, die wij enthousiast proberen te beantwoorden.

Een dergelijke dankbare verwondering dreef filosofen als Plato, Aristoteles, Augustinus en Thomas van Aquino in de oudheid en de middeleeuwen voort om steeds opnieuw filosofische vragen over het ware, het

goede en het schone te blijven stellen. Wanneer vanaf de zeventiende eeuw de natuur haar sacrale karakter begint te verliezen en niet langer de christelijke theologie maar de wetenschap de kijk op de natuur bepaalt, verschuift het begin en beginsel van de filosofie van de verwondering naar *de twijfel*. Bij moderne denkers als Descartes, Leibniz, Spinoza, Hume en Kant spelen de verworvenheden uit de wetenschappen een grote rol. Voor Descartes en vele van zijn tijdgenoten bijvoorbeeld is de twijfel een methode om tot zekere kennis te komen, dat wil zeggen het soort kennis dat in de wiskunde wordt bereikt. De moderne tijd wordt door een enorme bewondering voor de wetenschap gekenmerkt en gaat gepaard met een groot geloof in de vooruitgang die wetenschappelijke ontdekkingen en technische ontwikkelingen mogelijk maken.

Ook al verdedigt de positivist Auguste Comte (1798-1857) in de negentiende eeuw nog vurig de '*ordre et progrès*' die men dankzij wetenschappelijke inzichten zou realiseren, toch wordt dat vooruitgangsgeloof in de loop van de negentiende en twintigste eeuw sterk aangetast. Men wordt zich steeds sterker bewust van de nadelen en gevaren van wetenschap en techniek. Bovendien wordt steeds duidelijker dat de techniek niet zonder meer een heilzaam middel is dat in dienst staat van de mens, maar een overwelldigende, tot op het uiterste gerationaliseerde praxis die nauw verweven is met de industrie, de economie en het militaire. Zoals onder anderen Martin Heidegger en Jacques Derrida hebben opgemerkt, hangt een dergelijk technisch bestel (*Gestell*) samen met een welbepaalde vorm van redelijkheid, die de moderne en hedendaagse wereld beheerst: het rekenende, verklarende, plannende denken dat alles wil begrijpen, overzien en voorzien, beheersen en controleren. Daardoor wordt het geduldig en verwonderd verwijlen bij de werkelijkheid, het verwonderd aandacht schenken aan, wat de ouden en de middeleeuwen nog dreef, zo goed als onmogelijk. De hedendaagse wereld is niet langer een overzichtelijk, mysterieus geheel dat tot wijsgerige contemplatie uitnodigt, maar een verwarrend kluwen van diverse antagonistische krachten, van talloze onverzoenbare tegenstellingen, onverenigbare verhalen en tegenstrijdige berichten. De laatmoderne werkelijkheid overweldigt de mens. Meer en meer ervaart de mens zijn leven als verbrokkeld en versplinterd en raakt hij verstrikt in de talloze relazen, geruch-

ten en verhalen die de ronde doen en waarvan hij niet meer weet welke hij dient te geloven.¹ De hedendaagse westerse filosofie neemt die verbrokkeling en versplintering, die veelheid en verdeeldheid ernstig. Het uitgangspunt is geen milde verwondering die enthousiasmeert, verstilt en verheugt, maar eerder een mengeling van angst en ontzag: een vorm van *verbijstering*, waarbij men niet langer dankbaar stilstaat bij de dingen, maar ze vanwege hun overweldigende en verwarrende karakter enigszins beduusd, ontsteld en ontzet tegemoet treedt. De werkelijkheid brengt de mens in verlegenheid.

Niet de verwondering maar de verbijstering is het begin en het beginsel van de hedendaagse filosofie. Meervoudigheid is in onze hedendaagse wereld in de plaats van eenheid gekomen, verschil in de plaats van overeenkomst, en onrust in de plaats van rust. Een van de kwalijke gevolgen van die versplintering en verbrokkeling in onze laatmoderne tijd is dat de kwaliteit van wetenschap en filosofie, maar ook van de berichtgeving in het algemeen, niet evenredig is toegenomen met de overweldigende veelheid van stemmen (polyfonie) die zich tegenwoordig laten horen. Een typerend symptoom van die ontwikkeling is dat het steeds minder aanvaardbaar is om dit te zeggen: wie kritiek heeft op populaire opvattingen of de smaak van de meerderheid van de mensen durft aan te vallen, wordt al gauw als elitair of reactionair weggezet. Alexis de Tocqueville (1805-1859) en John Stuart Mill (1806-1873) wezen in de negentiende eeuw al op de groeiende tirannie van de middelmaat en de massa, en op de egalisering die daarmee gepaard gaat.²

Een daarmee samenhangend symptoom van het 'postmoderne pluralisme' is dat men allerlei belangrijke traditionele onderscheidingen – zoals tussen deugdzaam en boosaardig, mooi en lelijk, waar en onwaar, sacraal en profaan – ongeloofwaardig vindt en de vanzelfsprekende idealen uit het verleden niet meer nastrevenswaardig acht. Het bestaan blijkt grondeloos te zijn. Er zijn geen universele zekerheden meer die filosofen, zoals ooit Socrates, ondermijnen om uiteindelijk tot *de* waarheid te komen. Het geloof in de ene waarheid is zelf wankel. Ook de droom om tot één grote wetenschappelijke synthese te komen is intussen opgegeven.³ Sceptis, verwijfeling en relativisme voeren vandaag de boventoon. Of, zoals Nietzsche ergens schrijft: 'Feiten bestaan niet, alleen interpretaties.' Het geloof in de

objectieve waarheid heeft plaatsgemaakt voor polyinterpretabiliteit: vele, vaak tegenstrijdige interpretaties van eenzelfde verschijnsel of gebeurtenis kunnen alle geldig zijn, en die interpretaties kunnen op hun beurt worden geïnterpreteerd en weer aanleiding geven tot nieuwe interpretaties, *ad infinitum*. Onbeheersbare betekenisverstrooiing of ‘disseminatie’ (J. Derrida) heeft de plaats ingenomen van polysemie. Woorden, zinnen, teksten en handelingen drukken geen overzichtelijke hoeveelheid betekenissen uit, maar genereren een onbeheersbaar veelvoud van betekenis effecten, die in steeds andere contexten – die zelf niet duidelijk afgebakend zijn – talloze nieuwe betekenissen verstrooien, zodat een immens netwerk van sporen (*traces*) ontstaat, dat niemand – ook de spreker of de schrijver zelf niet – volledig kan overzien en beheersen.⁴

Geen serene verwondering maar *verbijstering* over mens en wereld voert vandaag de boventoon. Het woord ‘verbijstering’ bevat het morfeem ‘bijs-ter’, dat we terugvinden in het woord ‘zinsverbijstering’ en ook in de uitdrukking ‘het spoor bijster zijn’, die voor velen het hedendaagse levensgevoel uitdrukt. Weinigen vinden nog een geruststellend houvast in het leven. Het gevoel dat het menselijk bestaan gedragen wordt door een liefdevolle hand en dat alles uiteindelijk terecht komt, lijkt al enige decennia zo goed als verdwenen in de Europese cultuur. Bovendien huldigen we tegenwoordig vele tegenstrijdige opvattingen en kunnen we tegelijk van totaal verschillende en onverenigbare zaken houden. Sommigen zullen zich vandaag bijvoorbeeld zowel vroom als ongelovig noemen.⁵

De toenemende veelheid en meervoudigheid en de aandacht voor het verschil heeft misschien niet alleen onthutsende gevolgen. Traditionele filosofen stonden bijvoorbeeld vaak weigerachtig tegenover de democratie, onder meer omdat die de eenheid, de orde en de samenhang zou bedreigen. Democratie is een politiek stelsel dat bij uitstek door tegenspraak en onenigheid wordt gekenmerkt en dat op een *verschil* van mening is gebaseerd. Het zorgt ervoor dat diverse stemmen aan bod komen en dat oppositie voeren niet als dissidentie wordt gebrandmerkt, maar een volwaardig en noodzakelijk onderdeel van de politiek vormt. Het politiek verheerlijken van de eenheid kan daarentegen leiden tot totalitaire regimes zoals het communisme en het fascisme, die op een sterk en gecentraliseerd gezag zijn gefun-

deerd en elke afwijkende mening als een vijandige parasiet beschouwen en daarom willen uitroeien.⁶ Indien men de werkelijkheid tot één beginsel herleidt, kan immers ook de neiging ontstaan om de wereld volgens één beginsel te ordenen, bijvoorbeeld het fameuze *'Ein Reich, ein Volk, ein Führer'* van het nationaalsocialisme. Filosofen als Hannah Arendt, Jean-François Lyotard en Claude Lefort verzetten zich tegen het 'totalitaire' denken en leggen terecht sterk de nadruk op het politieke belang van de erkenning en bevordering van de meervoudigheid en veelvuldigheid, de onenigheid en het geschil.

In de laatmoderne tijd wordt men vaak geconfronteerd met een niet tot een eenheid te herleiden veelheid en een kluwen van tegenstrijdige opvattingen, belangen, emoties en verlangens. Het filosofisch denken stoot hier op een grens. Net zoals het strikt singuliere valt een veelheid zonder enige samenhang eigenlijk niet te denken. Ook het verschil proberen te denken stuit op de grenzen van het menselijke denkvermogen. Het is niet toevallig dat vele zogenaamde 'differentiedenkers' – zoals Deleuze, Foucault, Irigaray, Kristeva, Lacan en Nancy – er maar zelden in geslaagd zijn om hun ideeën in heldere bewoordingen uiteen te zetten. Zulke hindernissen en moeilijkheden mogen echter geen belemmering vormen om ook vandaag nog op grond van onze filosofische verbijstering aandacht te schenken aan de veelheid van de verschijnselen en recht te doen aan het verschil *als* verschil.⁷ Welke gestalte dient een dergelijk denken aan te nemen? Wat voor vragen stellen hedendaagse filosofen zich? Het zijn waarom-vragen, dat wil zeggen vragen die de veelheid en contingentie van de verschijnselen erkennen en hun betekenissen proberen te duiden. Ook in dit domein dient zich echter, zoals wij zullen zien, een vaak verwarrende veelheid van vele soorten waarom-vragen aan.

'Waarom?': verklaringen en redenen

De Griekse denker Socrates (470-399 v.C.), die men weleens de eerste filosoof noemt, stelt: 'Een niet-onderzocht leven is niet de moeite waard geleefd te worden.' Wie nooit de moeite doet om te vragen 'waarom?' zou niet ten volle leven. Er zijn echter, zoals gezegd, verschillende soorten 'waarom?'

en bovendien zijn er verschillende antwoorden mogelijk op waarom-vragen. Wanneer je bijvoorbeeld een onbekende vrouw op straat naar je ziet glimlachen, kun je je afvragen waarom ze glimlacht. Een mogelijk antwoord zou kunnen zijn dat elektrische impulsen vanuit haar hersenen ervoor zorgen dat haar mondspieren op een bepaalde manier reageren, zodat een glimlach ontstaat. Dit antwoord – waarop wetenschappelijk weinig af te dingen is – geeft de oorzaak van haar glimlach aan. Er is echter ook een ander antwoord mogelijk: die persoon glimlacht bijvoorbeeld naar je omdat jij haar aan iemand doet denken of omdat ze je interessant, grappig of aantrekkelijk vindt. In dat geval wijzen we geen (wetenschappelijke) oorzaak aan, maar verschaffen we redenen. Mocht je haar die vraag stellen, dan zou je weinig gebaat zijn met het eerste antwoord, wel met het tweede.

Nog een voorbeeld. Wanneer iemand terecht staat wegens doodslag, dan zal de rechter niet tevreden zijn met het antwoord dat bepaalde elektrische impulsen maakten dat zijn hand een pistool nam en een kogel afvuurde. Hoewel dat antwoord wetenschappelijk waar is, is het in de rechtszaal ongeldig. De rechter vraagt immers niet naar een wetenschappelijke verklaring van het gedrag, maar naar een juridische *rechtvaardiging*. Verklaringen kunnen waar of onwaar zijn, rechtvaardigingen goed of slecht. Wanneer we iemand naar ons zien glimlachen, zijn allerlei complexe zenuwprikkels daar verantwoordelijk voor, maar wij mensen *verstaan* een glimlach op een geheel andere wijze: de glimlach heeft voor ons een bepaalde betekenis of waarde, die onmogelijk kan worden herleid tot fysiologische processen, en hoewel een glimlach altijd ‘vleselijk’ is, is hij voor ons ook altijd meer dan dat, want hij reveleert de aanwezigheid van de geest of de persoon in het vlees.⁸ Misschien kan die persoon redenen geven voor haar glimlach, misschien ook niet. Maar het staat vast dat die glimlach, hoe onwillekeurig ook, voor ons *betekenisvol* is. Het ‘waarom’ ervan kan niet louter door wetenschappelijke verklaringen worden verklaard. Het is immers een *interpersoonlijk* waarom, dat niet naar wetenschappelijke oorzaken maar naar menselijke interpretaties peilt, zoals het onzegbare, ‘eeuwige uitgestelde’ antwoord op de waarom-vraag in Robert Schumanns prachtige pianostuk *Warum?*, die de muziek nooit definitief kan beantwoorden.⁹ Net zoals ook wij het ‘waarom’ van een bepaalde versregel in een sonnet van Shakespeare,